

Murai András – Németh Brigitta

Az elhallgatás traumája Gulág-túlélők története magyar dokumentumfilmekben és a második generáció emlékezetében¹

A szovjet légerekbe ártatlanul elhurcolt magyar emberekre először a rendszerváltozás környékén készül(het)tek dokumentumfilmek. Az 1989-ben bemutatott *Málenkij robotban* (Gulyás Gyula – Gulyás János), majd az 1992-es *Magyar nők a Gulágonban* (Sára Sándor) férfiak és nők több órán keresztül mindenre kiterjedő részletességgel idézik fel a fogságban töltött hosszú évek szörnyű emlékeit. Az eseményeket, amelyekről évtizedekig nem beszélhettek, a tapasztalatokat, amelyeket korábban nem alakítottak elbeszéléssé. Akkor, a rendszerváltozás időszakában rendkívüli erővel hatottak e tanúságtételek. Az alkotók érdeme, hogy a forgatáskor megeremtetették a bizalom légkörét, s felszínre hozták az egykori rabokból az elfojtott emlékeiket. Kiderült, hogy az érintettek, bár évtizedekre magukba zárták szenvedésüket, mégsem felejtettek. Először e filmek tették lehetővé számukra a traumatikus élmények nyilvános elbeszélését.

A két dokumentumfilm különös értékét nem csupán az addig tabunak számító téma felmutatása adta, hanem az is, hogy az egyéni élményekből kollektív tapasztalatot teremtettek. Nem csupán egyéni sorsokkal ismertetik meg a nézőt, bár önmagában ez is óriási tett lett volna a több évtizedes kötelező amnézia után. Mindkét dokumentumfilmben a túlélők hasonló helyzetben elszenve-

dett traumája együttes élménnyé fonódik össze. A következőkben először erről, az egyéni és a kollektív trauma viszonyáról lesz szó a Gulág kapcsán. Kérdésünk tehát így hangzik: hogyan tudja megjeleníteni a történelmi helyzetből adódó kollektív traumatapasztalatot a dokumentumfilm? S megkerülhetetlen a reprezentáció kérdésköre is: hogyan jeleníti meg a visszaemlékezőkre, a „beszélő fejekre” összpontosító dokumentumfilm az átaluk megélt traumát? A traumatikus történelmi tapasztalatnak nem csak első, hanem második generációja is van,² ezért arra is kitérünk, mi a szerepe a dokumentumfilmnek a személyes tapasztalat és trauma továbbadásában. Ez a kérdés a Gulág kapcsán különösen hangsúlyos, mivel nem csupán a társadalmi nyilvánosságban volt tabu téma, hanem – a túlélők gyerekeivel készített interjúink ezt megerősítik – a családok többségében is. A második generáció tagjai gyerek- és kamaszkorukban elejtett szavakból, furcsa jelekből (például miért váltanak a szülők oroszra, ha olyasmit akarnak megbeszélni, ami nem a gyerekekre tartozik³) tudták, hogy a szülő „fogságban” volt, de a teljes történetet sokan csak felnőtt fejjel ismerték meg. Többükön azonban még ekkor sem nyílt meg a szülő, nem avatta be szenvedésének történetébe a gyerekét. Ahogy egyikük fogalmazott: „Felnőtt korra is igaz, ha bármit konkrétan kérdeztem, akkor

1 Jelen tanulmányban először közlünk részleteket a Gulág-túlélők felnőtt gyerekeivel (második generáció) általunk készített interjúszövegéről. A családi emlékezet formáival foglalkozó kutatásunk célja annak vizsgálata, hogy a szülők hogyan adták, vagy éppen nem adták át gyerekeiknek az itt szerzett traumatikus emlékeiket.

2 A holokauszt-kutatások harmadik generációs traumáról is beszámolnak, lásd erről Virág Teréz: „Mély kútba tekinték...” *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Animula Kiadó, 2001.

3 „Ha hozzánk vendégek jöttek, a tiltás ellenére azért tartották a sorstestvéreikkel a kapcsolatot. Akkor bennünket gyerekeket beküldtek a nagymama szobájába és ki sem volt szabad jönni. Ők oroszul beszéltek. Amikor ekkorák voltunk, akkor még nem tudtuk, ez micsoda. Csak valami hottentotta nyelv.” Interjú Menczer Erzébettel. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 13.

bezárkóztak.⁴ A téma feldolgozása során a továbbiakban tehát a filmekben szereplők visszaemlékezéseit kiegészítjük saját, a Gulágot megjárt szülők leszármazottaival készült interjúinkkal,⁵ mert az itt szerzett információk reflektálnak az emlékek generációk közötti továbbadásának problémájára, segítenek megérteni a trauma elmondásának gátjait. A második generáció tagjaival készített interjúink számos közös vonása egyúttal megerősíti azt, amit először az említett két dokumentumfilm fogalmazott meg, miszerint a Gulág egyszerre volt individuális és történelmi trauma.

Az emlékek felszabadítása

A második világháború végétől 1948-ig több százezer magyar polgári lakost hurcolt el ártatlanul a szovjet határon Gulág- és Gupvi-lágerekbe.⁶ 1953-ban és 1955-ben érkeztek haza Szibériából és a Szovjetunió más távoli helyeiről azok a férfiak és nők, akik 7-9, vagy akár 10-11 évet töltöttek a Gulágon. Az itt szerzett fizikai sérülésekkel, betegségekkel és lelki traumákkal kellett élniük életük hátralévő részében, amit súlyosbított, hogy a Kádár-rendszerben szenvedéstörténetükről nyilvánosan egyáltalán nem szólhattak. A „gulágos” foglyokat köz-

vetlenül a magyar határ átlépése után megfenyegették, hogy senkinek sem beszélhetnek arról, ami velük történt a kényszermunkatáborokban, különben családjukkal együtt visszakerülnek. Évekig megfigyelés alatt tartották őket, ezért sokan még családtagjaikkal sem osztották meg tragikus történetüket. Ahogy a *Málenkij robot*ban mondja az egyik férfi: „Gyerekeimnek sem mertem elmondani sohasem, amit itt most elmondok.”

A nyolcvanas évek második felétől a kilencvenes évek elejéig a dokumentumfilmek különösen fontos szerepet vállaltak az addig elhallgatott vagy meghamisított múlt feltárásában.⁷ Gyakran a történészeket is megelőzve végeztek vitathatatlanul úttörő munkát, hogy a szocialista rendszer torzításokra és elhallgatásra épülő emlékezetpolitikáját leváltásuk, és feltárják a 20. század második felének sérelmeit, az egyéni és nemzeti tragédiákat. Ekkor lehetett először beszélni a szovjet lágerekbe deportáltakról is, amit évekkel később követett a személyes és közösségi sorsok történelmi emlékeztető szélesítése.⁸

Így mikor a *Málenkij robot*ot 1987-ben elkezdte Gulyás János és Gulyás Gyula, Magyarországon még semmit nem lehetett tudni a szovjet lágerekbe elhurcolt honfitársaink történetéről, az első történelmi tanulmányok, monográfiák is csak a kilencvenes évek elején je-

4 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

5 A családi emlékezzettel foglalkozó saját kutatásunk célja annak vizsgálata, hogy a Gulágot megjárt szülők hogyan adták, vagy éppen nem adták át gyerekeiknek az itt szerzett tapasztalataikat.

6 Bár a köznyelvben összemossák a kettőt, de lényeges különbség volt a Gulág- és Gupvi-lágerek között. Az Urálon túl, ázsiai területeken lévő Gulág-lágerekbe koholt vádak alapján, bírósági ítélettel, 7-11 évre kerültek foglyok, a Gupvi-táborokba bírósági ítélet nélküli tömeges elhurcolás következtében (például etnikai tisztogatás által német származásúként). Ez utóbbi kényszermunkatáborba hurcolást neveztek „málenkij robotnak,” és itt a fogság 2-3 évig tartott. Címével ellentétben a *Málenkij robot* szereplői, és Sára Sándor filmjének visszaemlékezői is Gulág-lágerekben töltöttek reménytelenül hosszúnak tűnő éveket. A Gulág- és Gupvi-lágerekről lásd: Bognár Zalán szerk.: *Emberek az embertelenség világában. A Gulág és a Gupvi*. Budapest: Kairosz, 2017.

7 Elsőként 1982-ben Sára Sándor: *Krónika* című filmje a II. magyar hadsereg doni katasztrófájáról; a Rákosi rendszer büntetőtáborairól: Gulyás Gyula – Gulyás János: *Törvénysértés nélkül* (1988), Gyarmathy Livia – Böszörményi Géza: *Recsk* (1988), Almási Tamás: *Ítéletlenül* (1991); az 1956-os forradalomról többek között: Erdélyi János – Zsigmond Dezső: *Vérrel és kötéllel* (1989), Magyar Bálint – Schiffer Pál: *A Dunánál* (1988).

8 Évekkel később egyre több dokumentumfilm is foglalkozott a témával. Az egyik legérdekesebb munka – s egyúttal a kétezres évek történelmi dokumentumfilmjeinek egyik legnagyobb vállalása – Szalkai Zoltáné. A *Gyaloglás Gulágföldön* (2001) kilenc részben mutatja meg, mi maradt az egykori lágerekből. Az alkotó vizuális emléknymok után kutatva egyszemélyes stábként járta be a Gulág-szigetcsoporthelyeit, ahol leginkább romokat talált, kamerájával az emlékek hiányát rögzíthette. Szalkai 50 évvel a magyar foglyok hazatérése után szó szerint megjárta a Gulágot – mozgóképpel állítva emléket az egykori raboknak. Játékfilm jóval később, több mint 70 évvel a magyar emberek lágerekbe hurcolása után készült: *Örök tél* (2018, rendezte Szász Attila). A filmről lásd: Murai András – Németh Brigitta: *Amnézia ellen. Filmvilág* (2018) no. 4. pp. 26–30.

lentek meg.⁹ Hogy mennyire a tudatlanság homálya fedte a témát, azt jól mutatja, hogy Gulyásék filmje egy egészen más témájú vizsgálódás véletlen eltéréseként jött létre. Dudaron ugyanis 50 év elteltével elevenítettek fel egy 1937-es kutatást, melynek célja a paraszti kultúra változásának bemutatása volt. Gulyásék eredetileg erről készültek filmet forgatni, mikor rátaláltak a szibériai fogságba hurcolt levették történetére.¹⁰ A *Málenkij robot* szereplői tehát a Dudaról 17-19 éves korukban ártatlanul elvitt egykori levették. 1944-ben megszöktek a nyilasoktól és beálltak a bakonyi ellenállók brigádjába, s bár kiképezték őket, soha egyetlen lövést sem adtak le, harcokban egyáltalán nem vettek részt. 1945 áprilisában gyűjtötték össze őket a szovjet hatalom képviselői, s koncepciók perben döntöttek sorsukról: 10, 15 és 20 év kényszermunkatáborra ítélték őket. A hat dudari férfi visszaemlékezéseikhez csatlakozik egy kárpátaljai lelkész, akivel a lágerben ismerkedtek meg, s aki hitet adva segített nekik a túlélésben.

A lágerekbe vitt civil lakosok között 10-12 ezer nő is volt – Sára Sándor három részes *Magyar nők a Gulágon* című dokumentumfilmjében először vallanak elhurcolásukról és a szovjet táborokban töltött évek szörnyűségeiről.¹¹ Az idősödő nők visszaemlékezéseiből kiderül, hogy szinte valamennyi társadalmi réteget érintette a Vörös Hadsereg begyűjtési akciója, polgári és paraszti, jómódú és szegény családokból egyaránt ítélték el fiatal lányokat koholt politikai vádak alapján és vitték őket otthonuktól több ezer kilométerre lágerekbe.

Az évtizedekig tartó kényszerű hallgatásból fakad e dokumentumfilmek különös ereje, abból, hogy a visszaem-

lékezők először tárják nyilvánosság elé meghurcoltatásuk történetét, s a néző érzi, ott, a kamera előtt, abban a pillanatban tárul fel először az elhallgatott titok. Többeknél akkor artikulálódtak első ízben a magukba zárt emlékek. A visszaemlékezőket nézve, hallgatva az a benyomása a nézőnek, hogy a 8-10 év lágerélet nem múlt el, hanem ott van bennük, örökké jelen időben.

Személyes tapasztalat – kollektív trauma

Emléke és traumatapasztalata ugyan csak az egyénnek lehet, történelmi trauma esetén azonban sohasem egy személy a lelki és testi sérülések elszenvedője, hanem emberek sorsközössége (vagy akár egy egész nemzet). A Gulág, mint kollektív trauma eredetében több ezer embert érintett, és így következményében is társadalmi méretekben élt tovább. A szocialista rendszerben a kötelező elhallgatás, a felejtés kényszere azonban lehetetlenné tette a trauma kollektív jellegének felmutatását. Gulyásék és Sára dokumentumfilmjének ebben találjuk a kiemelkedő jelentőségét: a tömeges szenvedéstörténetet ábrázolja egyéni sorsokon keresztül. Munkáikban a szubjektív tapasztalatok kollektív élménnyé szövődnek, s a személyes történetek együttese hozza létre a kollektív trauma elbeszélését.¹² Az egyén nézőpontjából pedig a trauma kibeszélését megkönnyíti és a lelki sebek gyógyulását különösen segíti a közös tapasztalatban való osztozás.¹³

Mindkét film egy közösség története is, a *Málenkij robot* szűkebben, a *Magyar nők a Gulágon* tágabban szövi

9 A Gulág- és Gupvi-táborok magyar vonatkozásainak feltárásáról lásd Stark Tamás könyvének bevezetőjét: „... akkor aszt mondták kicsi robot.” *A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba korabeli dokumentumok tükrében*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017.

10 Tóth Péter Pál: *A Gulyás testvérek*. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2017. p. 160.

11 Sára Sándor más dokumentumfilmje is szól a Gulágról. A *Te még élsz?* (1989) című munkája egy, a hadifogságot és szovjet lágert is megjárt ember története. A *Nehézsorsúak I-XIV.* (2005) filmsorozat bemutatója 2005-ben volt, de a felvételek jóval korábban, a rendszerváltozás éveiben készültek. Sára játékfilmet is tervezett a Gulágról megszökött foglyokról, ennek forgatókönyve olvasható: Kardos István – Sára Sándor: *Transzszibériai álom*. Budapest: Magyar Művészeti Akadémia, 2018.

12 A kollektív trauma fogalmáról lásd: Erős Ferenc: *Trauma és történelem. Szociálpszichológiai és pszichoanalitikus tanulmányok*. Budapest: Jászöveg Műhely Kiadó, 2007.

13 Több tudományterület számos képviselője foglalkozik egyéni és kollektív, illetve történelmi trauma összefüggésével, lásd többek között: LaCapra, Dominick: *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2001.; Alexander, Jeffrey C.: *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity, 2012. A magyar szerzők közül a témában például a holokauszt kapcsán nyújt áttekintést Békés Vera A.: *Trauma és narratíva. A Holokauszt trauma reprezentációja*. Budapest: AD-Librum, 2012.

az egyéni történeteket a kollektív emlékezet szövetébe. Előbbi Dudar faluközösségét érinti, az elvitt férfiak egy faluban éltek, és oda is tértek haza a láger utána, így a falu többi lakója sem vonhatta ki magát az események hatása alól. Gulyásék sokszor olyan helyzeteket hoztak létre, ahol három, négy ember közösen beszél el a múltat, egymás mondatait fűzik tovább, ami tovább erősíti, hogy a Gulágot megjárt férfiak sorsközösséget alkotnak. Azt, hogy sorsuknak szűkebb környezetük, falujuk is részese, az alkotók jól érzékeltetik azzal, hogy a felvételek egy része életük színterein, a falu utcáin készült.

Sára korábbi dokumentumfilmjeihez hasonlóan itt is a külön-külön elbeszélte élettörténeteket úgy szerkeszti egymás mellé, hogy az egyéni emlékezetek a történelmi esemény átfogó képét adják. A sorsközösség nem csupán a visszaemlékezések szerkesztése által, hanem fizikai értelemben is létrejön, amikor a rendező megszervezi a nők találkozását, s több mint 35 év után újra látják egymást az egykori foglyok. Néhányan meglátogatják egykori orosz és német rabtársaikat, s az így nemzetközivé szélesedő emlékezésből kiderül, a közösen elszenvedett múlt sok évtized után is összetartó erőként működik.

Mindkét dokumentumfilm az elsődleges emlékezet egyéni történeteinek montázsja. A leszármazottaknak néhány évvel később lehetőségük volt ezeket a történeteket élőben hallani, mikor szem- és fültanúi lehetek az emlékek csoportos felidézésnek. Sára filmjét már a rendszerváltozást követően mutatták be, akkor, amikor az egykori rabok találkozásának már nem volt politikai akadálya, s szervezett keretek között rendszeressé váltak az összejövetelek.¹⁴ Ezek a találkozások, ahová gyakran családjukkal együtt mentek a túlélők, fontos információforrásként szolgáltak a második generáció tagjai számára is. Az egykori foglyok összejövetelei olyan emlékezőközösségekként működtek, amik a múlt intenzív átélésére készítették a túlélőket. „Ott mintha töltöt kaptak volna. Mindegyik elfelejtett nyafogni, pedig nem voltak már akkor sem fiatalok, nem fájt semmi.” Sorstársaik között másként viselkedtek a szülők,

mint otthon a gyerekeik körében. „Nem zárkózott magába. Hanem feldobott volt. És hazajöttünk és még utána is teljesen más volt. Ott egymásnak erőt adtak, vagy nem tudom. De nagyon megváltoztak ott.”¹⁵ A traumatikus emlékek újraélésének megrázó eseteiről is beszámoltak az interjúk során a leszármazottak: a szülőt olyannyira felkavarta az emlékek felidézése, hogy az egészsége került veszélybe. „Az apám olyan állapotba került ezáltal minden alkalommal, hogy attól féltem meghal.”¹⁶ Az összejöveteleken elhangzó történetek aztán az évek során nem egyszer vándortörténetekké és legendákká változtak a gyakori elbeszélés révén. Így történt például egyik interjúalanyunk apjával, aki többször megszökött a szibériai lágerből: „Azért mesélt, igazából legtöbbször a szökéseiről mesélt, hogy szöktek meg, meddig tudtak elbújni.”¹⁷ Ez a „sztori” másokkal készített interjúkban is felbukkant, s a férfi egész személyiségének jellemzésére hatással volt: „Az apám nem volt egy táborba a Balogh Laci bácsival (...). Laci bácsi egy ilyen renitens volt, amíg élt. A szökődéseivel. Egy legenda volt a Laci bácsi. Míg élt ezt csinálta. Non konformista.”¹⁸

A traumatapasztalat megjelenítése

A két dokumentumfilm visszaemlékezőinél a tét az, hogy egyáltalán képesek legyenek elmondani a több évtizedig magukban tartott testi és lelki fájdalmat és megaláztatást okozó eseményeket. A vizuálisan puritán munkák mindenekelőtt a vallomástevők arcára és gesztusaira koncentrálnak. „Beszélő fejeket”, félközeli ben komponált arcokat látunk, de a visszafogott vizualitást az elbeszélések és a szereplők arckifejezésének, gesztusainak ereje ellensúlyozza. Mindenki saját személyiségének megfelelően idézi fel a múltat, s eltérő módon viszonyulnak a traumatikus eleményekhez is. Jól mutatja ezt a *Málenkij robot*ban sokszor megszólaló testvérpár. Egyikük nem egyszerűen felidézi, hanem érzelmileg is átéli és eljátssza a történeteket, míg

14 A legtöbb taggal rendelkező szervezet a SZORAKÉSZ (Szovjetunióban volt magyar politikai rabok és kényszermunkások szervezete) a rendszerváltozástól rendszeresen szervez találkozót.

15 Interjú Balogh Attilával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 04. 15.

16 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

17 Interjú Balogh Attilával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 04. 15.

18 Interjú Pregitzer Fruzsínával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 04.16.



Málenkij robot

testvére alig-alig mond egy mondatot, inkább elfordul, mintha menekülne az emlékei elől. A nők is másként idézik fel emlékeiket, vannak, akik tárgyilagosságra törekednek, mások megrendülten és zaklatottan élik újra át fizikai bántalmazásukat, és megint mások néha humort és öniróniát is beleszőnek elbeszéléseikbe. Ez utóbbira jó példa a „klozet” részletes leírása. *„Bájos egy hely volt (...) mint a fecskék az eresz alatt, szégyelltem magam, de valahol ezt el kellett intézni, nem? Hát ez volt a klozet-klub.”* S hallhatjuk a „klozetban” felhalmozódott és megfagyott „lényeg” színeit és a formáit, a megtelt gödrök elhordásának „csuda bűzös” következményeit. *„A végén annyira hozzászoktunk ehhez a fagyott szarhoz, hogy délben fel sem jöttünk.”*, meséli szarkasztikusan egyikük – talán ez az egyetlen része Sára hosszú dokumentumfilmjének, ahol nevetni látjuk a fogolysorsra emlékező nőket.

A filmekben a visszaemlékezők gyakran verbálisan is kifejezésre juttatják a bennük élő rettenetes emlékeket. *„Azonnal golyót eresztenék a fejembe, ha azt mondanák: újra kell csinálni”* – mondja az egyik volt rab, aki 11 évet töltött szovjet lágerben. *„Borzalmas tudat és borzalmas ezt hordozni.”* – mondja a lelkész a Málenkij robotban a kárpátjai településeket ért veszte-

ségekről. A dudari testvérpár beszédes tagja egészen pontosan írja le poszttraumás tüneteit és a gyógyulást segítő kibeszélés szükségességét – anélkül, hogy ezeket a szavakat használná. *„Álmában nem tértek vissza ezek a lágerképek?”* – kérdezi a film készítője. *„Ó, dehogynem, ezért rokkantosítottak le.”* S elmondja, hogyan tették beteggé még 30 évvel hazaérkezése után is a múlt kitörölhetetlen emlékei. *„Éjjel meg akartam fulladni, meg futni akartam.”* Az orvosnak részletesen beszámolt arról, mi történt vele a lágerben. *„Mikor kiöntöttem a szívemet semmi bajom nem volt. Mint ha újraszülettem volna. Engem erről még addig senki nem hallgatott meg.”* A filmben elhangzott álmokkal kapcsolatos tüneteket megerősítik a Gulágot megjárta leszármazottaival készített interjúink. Többen elmondták, hogy szülőjüket rémálmok gyötörték. *„Szegény a haláláig, amikor már nagyon beteg volt, néha rémálmok gyötörték, meg amikor infarktusa volt akkor is. Önkívületi állapotban akkor is mindig a táborban volt, az oroszoknál volt.”*¹⁹ Másik interjúalany megfogalmazásában: *„Minden éjjel rémálmai voltak. Minden éjjel zokogott, minden éjjel oroszul beszélt. És minden hajnalban csataokban úszva ébredt fel. Nem tudta elfelejteni.”*²⁰

19 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

20 Interjú Menczer Erzsébettel. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 13.

A traumában „nem a személy ragadja meg a tapasztalatot, hanem az ragadja meg őt.”²¹ Ezért – különösen először – nehezen artikulálható az átélt trauma. Sára filmjében a nők közül például többen sirással küszködve idézik fel emlékeiket; a szovjet katonák erőszakosságának áldozatul esett asszonynak fél évszázad után is elakad a szava az élmény képzeletbeli újraélésekor: „Nem tudom folytatni ...” De sok szó esik mindkét filmben a hazatérés utáni megpróbáltatásokról, a megbélyegzésről. Újra kellett kezdeniük mindent, „a családalapítást, meg a zokni vásárlást is, mert semmink nem volt.” – mondja az egyik férfi. Az igazságtalanság még a filmek forgatása idején, 35 évvel később is indulatokat vált ki a visszaemlékezőkből.

Szinte valamennyi interjúalanyunk kiemelte a szülőfogság utáni beilleszkedésének nehézségeit, azt a hátrányt, amivel indultak az újrakezdett életükben. „Az volt a legnagyobb probléma a szüleimnek, mikor hazakerültek, hogy egyszerűen megszokták azt, hogy mindent megmondanak nekik. Tehát bizonyos fokig elvették az önállóságukat. (...) Meg kell neki tanulni újra szabadon élni. És nem volt egyetlen olyan rokon, vagy barát, vagy ismerős, aki megfogta a kezét, azt mondta volna, hogy ezt így kell, vagy úgy kell, vagy amúgy kell. Hogy visszavezette volna őket az életbe. Nekik kellett újra megtanulni az életet.”²² Voltak olyanok, ez főleg a faluról elvitt férfiaknál fordult elő, akiknek nemcsak a társadalomba történő beilleszkedés jelentett kihívást, de a korábbi személyes kapcsolatokat is elveszítették a hosszú távollét alatt. Tönkrement házasságról a *Málenkij robot*-ban is beszámol az egyik férfi. Mi több megrendítő történetet is hallottunk arról, hogy a saját családja nem fogadta szívesen a lágerből hazaérkezőt. „Hazajött apám is ugye, házhoz, és akkor bement és néztek rá, mint egy szellemre. (...) hát a szülei nagyon nem jól fogadták. Tehát, azt mondták, hogy nem dolgozott meg abban a 9 évben semmiért, neki nem jár semmi. Idegen lett a 9 év alatt. (...) Nagyon nehéz volt az indulás, hát nulláról. Mínuszról indultak tulajdonképpen, mert kölcsön ruhába’ esküdött. Nem volt neki öltöny, nem volt neki semmi.”²³

Kiszolgáltatva, megalázva

A trauma komplex (és nehezen definiálható) fogalmából témánk szempontjából érdemes kiemelni két sajátosságot: a külső erőt és a rendkívüliséget.²⁴ A trauma az egyént erő olyan külső erő, aminek ki van szolgáltatva, veszélybe kerül testi és lelki állapota. Traumatikus eseménykor „létfenyegetettségről” beszélhetünk,²⁵ amikor a rendkívüli és váratlan esemény kívül esik az addigi tapasztalatok körén. Hatására az individuum élete a megszokott rendből a fenyegetettség, kiszolgáltatottság állapotába kerül. A dokumentumfilmek visszaemlékezéseiben többször megfogalmazódik a teljes kiszolgáltatottság élménye, többnyire konkrét események kapcsán, de általános értelemben is: az egyén történelmi katasztrófa áldozata, amely ellen nem tud védekezni. A történelmi események által kiváltott traumánál ezt a megszokottság és rendkívüliség közötti határvonalat az eseménynek kiszolgáltatott személyek igen jól érzékelik.²⁶ A *Magyar nők a Gulágon* visszaemlékezői például nemcsak pontosan leírják azt az esemény-sort, ahogy ártatlanul rabságba kerülnek és egyik napról a másikra gyökeresen megváltozik az életük, de magát a visszaemlékezést is áthatja a megrázó élmény felidézése. Egyikük sirással küszködve ezt így írja le: „Nem szeretek visszaemlékezni, mert az ember ara gondolt, hogy mit vétett, hogy egy rabszállító kocsiban vitték.”

A *Málenkij robot* férfi-, és a Sára-dokumentumfilm női visszaemlékezéseinek számos közös pontja van. A fő témákat a családtól való elszakítás fájdalma, a nehéz fizikai munka (bányákban, favágás), a rettenetes hideg (mínusz 30-40 fok), az állandó éhezés, a köztörvényes bűnözők lágerbeli kegyetlenkedései, a halállal való napi szintű találkozás, és a túlélést segítő módszerek jelentik. A nők a nőiségüket érintő megaláztatásokról hosszan beszélnek, főként a szovjet katonák fizikai erőszakosságáról. Egyikük így emlékezik a teljesen kiszolgáltatott helyzetre: „Ott azt csinálták a kislányokkal, hogy éjszaka kivitték őket, és úgy hozták be félholtan őket. Kiválogatták

21 Békés Vera A.: *Trauma és narratíva*. p. 36.

22 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

23 Interjú Lippert Ferencsel. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 07. 06.

24 Erről bővebben lásd Bakó Tihamér: *Sorstörés. A trauma lélektana egy pszichoterapeuta szemszögéből*. Budapest: Psycho Art, 2009.

25 Erős Ferenc: *Trauma és történelem*. p. 21.

26 Virágh Szabolcs: *Trauma és történelem találkozása. Emlékezet, reprezentáció, rítus*. BUKSZ (2011) no. 2. pp. 161–170.

a jóképű kislányokat.” A borotválás megalázó helyzete is többükben egész életüket elkísérő mély nyomot hagyott. „A fürdőben kezdődött a levetkőzés teljesen meztelenre és a férfiak borotváltak. Ez szörnyű dolog volt.” „Életem első, mint nő megszégyenítése az volt, hogy fel kellett állni egy székre és egy férfi borotvált meg minket.” Volt, akinél a lágerben a lelki sokk miatt elmaradt a menstruáció. „Nyolc évig nem volt menstruációm. De amikor megjött, az borzasztó volt, orvosi segítségre szorultam. (...) Borzasztó körülmények voltak, úgyhogy jó is, hogy nem voltam ott ilyen értelemben nő.”

A megaláztatások a férfiakat sem kerülték el. Bár a dudari férfiak Gulyásék filmjében egyáltalán nem beszéltek a táborban kialakult homoszexuális viszonyokról, egyik interjúalanyunk azonban, kinek mindkét szülője lágerben volt, tudott erről. „A lényeg az, hogy a közbüntényes raboknál az volt, hogy a férfiak megerőszakolták a férfiakat. És a szukák behódoltak nekik, és ettől kezdve ők voltak, akik a többi rabot rendezték. Nem azért, mert homoszexuálisok voltak, nem, hanem a megalázásért csinálták.”²⁷ A borotválás egy férfi túlélő nézőpontjából tárgyilagosabban hangzik, legalábbis egy jóval később 2013-ban készült tévéfelvételen: „A fürdőbe kellett azonnal menni (...) Hát egy tömeg, amikor megy a fürdőbe (...) Bevittek, bepérseltek a fürdőbe, levetkőztettek meztelenre. Jöttek a kedves hölgyek. Hölgyek. Jöttek és mindenki kezeket fel – mondom magamban most lőnek. Nem. Jöttek ezek a borotvával, ilyen borotva késsel, úgy borotváltak, hogy csak néztem. Mindenütt. Hónalj kész volt, elkapták a liba nyakát, meghúzták, és úgy borotváltak végig pillanatok alatt. Már kész volt, ment a fejünket, mindent. Tök kopaszra.”²⁸

A második generáció tagjaival készített interjúkban ritkán hallottunk a nők megerőszakolásáról, vagy a borotválásról, valószínűleg azért, mert ezt a különösen kiszolgáltatott és megalázó eseményt a gyerekeiknek nem szívesen beszélték el a szülők. Egy interjúalanyunk röviden említette: „Időnként leborotválták a hajukat, meg a szőrzetüket. A férfiakat nőkkel borotváltatták, a nőket férfiakkal.”²⁹

Mindkét filmben hosszan beszélnek a visszaemlékezők a lágerélet egyik legveszélyesebb jelenségéről, a köztörvényes bűnözőkről – a politikai elítélteket ugyanis egy táborba zárták és ugyanúgy kezelték, mint a bűnözőket. Ezek a történetek átkerültek a második generációhoz is. Az emberélet semmibe vételét többen is a „kártvázós jelenettel” szemléltették. „Amikor kártvázáltak és elfogyott a pénz, vagy a maorka, ezeknek mindig volt valamijük, amiben tudtak. Egy vadidegen embernek az életében, azt tette föl és akkor elvesztette és lelkiismeret-furdalás nélkül elvágta a torkát. Mert egy emberért is annyit kapott, mint kétszáz emberért.”³⁰

Sára és Gulyásék dokumentumfilmjében az elbeszélések egészen részletesek, és abban az értelemben „nyersek”, hogy nincsenek a sztori kedvéért megformálva – ez adja hitelüket. Ezt azért érdemes kiemelni, mert a második generáció tagjai megválogatott és elbeszélhetővé tett történeteket ismernek, amiket többnyire az idősebb és a múlttól egyre többet beszélő szülőktől hallottak. Annak, hogy elmesélhető történetekké kerekedtek a múlt epizódjai az idő múlása mellett az is oka lehet, hogy a család, mint hallgatóság, vagyis a kommunikáció kontextusa meghatározta az elbeszélés stílusát és struktúráját is. „A vicces részeket is elmondta, mert azért nem csak keserűség volt ott. Volt ott vicc is, vicces történetek. És akkor én is, a feleségem is meg az unokák is innen tudták meg a történeteket.”³¹

Az emlékek továbbadásának gátjai

Miért nehéz, néha szinte lehetetlen bizonyos múltbeli eseményekről beszélni? A traumatikus élmény kibeszélésének gátat vető okok között találjuk a szégyent és a félelmet. A Gulágot megjárt emberek a saját emlékeiktől és a politikai következményektől egyaránt féltek. Egyik interjúalanyunk így fogalmazott: „Anyuka az élete utolsó pillanatáig, legalábbis amíg beszélni tudott rettegett. Rettegett, az anyám rettegett. Jönnek az oroszok. Lázálmában jött elő és

27 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

28 Interjú Balogh Lászlóval. Dabas TV felvétele 1. rész 30:00. 2013.

29 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 08. 05.

30 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

31 Interjú Fekete Zoltánnal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 03. 29.

félt, rettegett az oroszoktól. Borzalmas volt.”³² A hallgatás politikai kényszere több mint három évtizedig tartott, de a szégyen még tovább dolgozott a túlélőkben. A trauma után kialakult szégyen lényegében félelem mások tekintetétől, ami a múlt eseményeinek elbeszélhetővé tételét több év után is akadályozhatja.³³ A szégyen abból fakad, hogy az elszenvető áldozatnak, kiszolgáltatottnak, majd megkülönböztetettnek érzi magát. A szülő a gyerekének nem szívesen beszél a szégyenéről, ezért aztán a gyerekek gyakran középkorúak lettek, mire úgy érezték, több helyről származó információ alapján végül sikerült összerakniuk a szülő történetét.

Sára Sándor dokumentumfilmjének nemcsak a megszólaló szereplők életében volt fontos szerepe, hanem az ő gyerekeik számára is sokat jelentett. Többben ugyanis innen ismerték meg a szülők történetének részleteit. A Sára-film szerepéről egyik interjúalanyunk, akinek mindkét szülője Gulág-rab volt, így beszélt: „Amikor volt a Sára Sándornak a filmje, az a Magyar nők a Gulágon, édesanyám is szerepelt benne. Apám nem. Azért mondom el ezt, mert hozzá tartozik az ő énjükhöz, meg gondolkodásmódjukhoz, meg az egészhez. Az apám nem volt hajlandó abszolút semmilyen filmben szerepelni. Egy szót se nyilatkozni a dologról. Az anyám hajlandó volt. (...) Ezt is csak utólag tudtam meg, nem is tudtam, hogy fölveszik őket filmre. (...) Volt egy bemutató Pesten. Na, mit szólsz hozzá? Mondja anyám. Én akkor tudtam meg, mikor már kész volt a film. (...) Ott sokat megtudtam. Olyat, amiről nekem nem beszélt utána se, többet se. (...) Akkor nyíltak meg kicsit utána, mikor láttuk azt a filmet.”³⁴

Egy másik interjúalany, kinek szintén édesapja és édesanyja is lágerben volt, édesanyja tragédiájának részleteit ebből a filmből ismerte meg. „A megerősakolásáról se beszélt, de nem akkor erőszakolták meg, hanem még ’44 novemberében, decemberében. Elvitték az óvóhelyről még a háború alatt az oroszok a Bartók Béla út 1-ből egy másik lánnyal együtt 16 évesen. Azt is igazából én a Sára filmből tudtam meg.”³⁵

A leszármazottak nézőpontjából is kirajzolódott a trauma öröklésének, áthagyományozódásának problémája, mikor többen megfogalmazták félelmüket a szülő szenvedésével való szembesüléstől. Nemcsak a szülő nem akar beszélni gyermekének saját szenvedéséről, de a gyermek sem szívesen szembesül a szülő kiszolgáltatottságával, gyötrelmes életével, ami szintén gátat vet a megismerésnek. „Annyira megvisel ez a történet, hogy inkább nem merek vele mélységekig foglalkozni. Vagy nem értem még meg azt, hogy tudjak vele foglalkozni.”³⁶

A beszélgetések során azt tapasztaljuk, lényeges különbségek vannak abban, ki mennyire merészkedik közel a szülő traumákkal teli életszakaszához. Pontosan fogalmazza ezt meg az egyik interjúalanyunk, aki sokat tett a Gulág- emlékezet fennmaradásáért. „Nem vagyunk egyformák. Kinek mit bír el a lelke. Ki mennyire szeretné a szüleit az emlékében megőrizni. Nyilván ezzel a sok kegyetlenkedéssel, és a teljes valósággal való ismerettel egészen máshogy tekintünk a szüleinkre, meg az emberekre. Többben vagyunk egyébként, akik nagyon közel mentünk a szüleink sorsához.”³⁷ Mások a távolságtartást választják, vagy az óvatos közeledést, mert úgy érzik, komoly lelki fájdalmat okozna, ha minden részletet megtudnának. „A Sára Sándor filmet meg se néztem évekig, mert elkezdtem nézni és annyira siralmas volt, meg annyira szomorú, hogy mondtam, hogy én ezt nem nézem meg. Szakaszokban néztem meg csak, bevallom őszintén. (...) 10 év múlva, hogy megcsinálta a Sára. De a néniket láttam folyamatosan, akik szerepeltek benne, és ők nem voltak annyira szomorúak, mint ahogy megnyilatkoznak a filmben.”³⁸ A Gulág-túlélők és leszármazottak találkozóin közösen is néztek dokumentumfilmeket, ezzel kapcsolatban fogalmazta másik interjúalanyunk azt a kihívást, amit számára a szülő történetének megismerése jelent. „Mert azért úgy érzelmileg, meg szokott viselni engem egy ilyen. (...) Hogy tényleg teljesen átérezem, hogy most ott voltak szegények, és tényleg milyen szörnyű volt. Akkor az úgy megvisel engem. Érzelmileg. Hogy szegény

32 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

33 Trauma és szégyen kapcsolatáról lásd Heller Ágnes: *Trauma*. Budapest: Múlt és Jövő, 2006.

34 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

35 Interjú Nagyné Pintér Jolánnal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 08. 02.

36 Interjú Sziklai Évával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 08. 03.

37 Interjú Menczer Erzsébettel. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 10. 04.

38 Interjú Nagyné Pintér Jolánnal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 08. 02.

apukám. Nem is tudom felfogni, hogy hogy lehetett ott annyi időt kibírni. És utána hazajött és élte az életét.”³⁹

Egyikük egyértelműen elhatárolódik a trauma „átvételeitől”. Az ambivalens viszonyt jól mutatja, hogy feladatának érzi a Gulág- emlékezet továbbadását, s készített ugyan egy interjú-filmet, amelyben néhány leszármazott beszél a szülei Gulág-történetéről, ugyanakkor ő fél szembenézni apja szenvedésével. *„Félek megtudni mélyebben, hogy apámmal mi történt. Vagy kiderülnek még olyan dolgok, amivel most már nem tudok mit tenni. Nem tudom meg nem történeté tenni. Nem tudom az apunak a fájdalmát csökkenteni. (...) Azért nem, mert a szembesülés... mert túl közel kerülne hozzám. Nem tudom, hogy tudnám feldolgozni. Azt meg nem szeretném, ha az én életemre is olyan bélyeget tenne, ami miatt nem tudnék tovább úgy élni, normális emberként.”*⁴⁰

Mikor a *Málenkij robot*ban a 9 éves Szibériában töltött férfi öntudatosan kimondja, hogy *„ártatlanok voltunk”*, testvére rászól: *„Hagyjad ezt, ki hiszi ezt el?”* Ebben a mondatban benne van az elmúlt évtizedek magánya, a megbélyegzettség, s az, hogy titokkal a lelkükben élték életüket a Gulágról hazatértek. S a titok sokuknál a szégyenérzettel fonódott össze. *„Mert az anyám rettenetesen szégyellte, mert szégyellte alapvetően. Mondtam, hogy annak kell szégyellni, aki ezt megtette. Nem nektek, hanem annak, aki megtette.”*⁴¹

A lelki sérüléseket is okozó események hosszú idejű kibeszéletlensége elmélyítette azokat, a megaláztatás és az igazságtalan büntetés tudatának elfojtása pedig a kirekesztés és magára hagyottság érzését erősítette a túlélőkben. Így vált a hallgatás politikai kényszere és a titok következményeitől való félelem a traumatikus emlékeket elfojtó szégyenérzetté. A félelem és a szégyen pedig alapvetően meghatározta az emlékek családon belüli továbbadását: hosszú időre, vagy egész életükben gátolta, hogy a szülő megossza gyermekével elhurcolásának és fogságának teljes történetét.

András Murai – Brigitta Németh The Trauma of Suppression

The History of Gulag Survivors in Hungarian Documentary Films
and in the Recollections of the Second Generation

Our paper discusses the ability to recount traumatic memories regarding the first two Hungarian documentary films made about the Gulag. In the 1989 film entitled *Málenkij robot* (directed by Gyula and János Gulyás), and in the 1992 film *Hungarian Women in the Gulag* (*Magyar nők a Gulágon*) (directed by Sándor Sára) survivors recount their terrible memories of several years spent as prisoners for the first time, following many decades of silence. In our study we try to answer three questions. How can documentary films portray collective traumatic experience arising in a historic situation? Questions on representation are unavoidable: can documentary films focusing on people recollecting their memories portray the trauma they experienced? We also try to investigate the role of documentary films in passing on personal experience and trauma. This is especially important in the case of Gulag, since it was a taboo issue not only in public awareness but also for most of the families. Besides the recollections of the people in the films, we added our own interviews made with the descendants of the survivors of Gulag, which may help to understand the difficulties in recounting traumatic experiences.

39 Interjú Jegyes Etával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 07. 02.

40 Interjú Sziklai Évával. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 08. 03.

41 Interjú Farkas Károllyal. Készítette Murai András és Németh Brigitta, 2018. 05. 01.

metropolis

Felhívás cikkekre

Tervezett összeállítások:

A MAGYAR FILM TÁRSADALOMTÖRTÉNETE

KORTÁRS MAGYAR FILMIPAR

100 ÉVES A KOREAI FILM:
RENDEZŐPORTRÉK

KORTÁRS KÍSÉRLETI FILM

ARCHÍV FELVÉTELEK, FILMARCHÍV(U)MOK

A Metropolis a fenti témák bármelyikében vár cikkeket, tanulmányokat. Jelentkezni 2000-3000 karakteres absztrakttal és 2 korábbi, tanulmányjellegű szöveg beküldésével lehet.

Az érdeklődőket kérjük, hogy a szűkebb tematika és a határidők egyeztetéséhez keressék a szerkesztőséget:

Levelcím: 1082 Budapest, Horváth Mihály tér 16.
Tel.: +36 20-483-2523 (Jordán Helén),
e-mail: metropolis@c3.hu

Call for papers

Subjects to be Treated:

SOCIAL HISTORY OF HUNGARIAN CINEMA

CONTEMPORARY HUNGARIAN FILM INDUSTRY

CENTENARY OF KOREAN CINEMA:
DIRECTORS' PORTRAITS

CONTEMPORARY EXPERIMENTAL CINEMA

ARCHIVE FOOTAGES AND FILM ARCHIVES

Metropolis is expecting studies in any of the above subjects. Please contact the editors concerning details and deadlines:

Address: 1082 Budapest, Horváth Mihály tér 16.
HUNGARY

Tel.: +36 20-483-2523 (Helén Jordán),
e-mail: metropolis@c3.hu